

KOVAŠTVO NA BANJŠKI PLANOTI

Jerica Mrak*

Izvleček

Članek podrobneje predstavlja kovaško dejavnost na Banjški planoti, ki je v glavnem omejena na en sam kraj — to je Lokovec. Z več kot 200 let staro obrtjo se je včasih ukvarjala skoraj vsaka domačija. Življenske razmere so na Banjški planoti slabe. Domačini so se lahko ukvarjali le z živinorejo in gozdarstvom. Kot dopolnilna dejavnost pa se je uveljavilo kovaštvo, ki je dolgo pomenilo glavni vir dohodka za družino. Članek predstavlja vzroke za nastanek, razvoj in propad kovaštva ter posledice za kulturno pokrajino in kovaško obrt. Glavni vir članka so ustni viri informatorjev.

Ključne besede: domača obrt, kovaštvo, Banjška planota, Lokovec.

SMITHERY ON THE BANJŠKA PLANOTA PLATEAU

Abstract

Presented in detail is smithery on the Banjška planota plateau, which has actually been preserved at one place only, at Lokovec. In the past, this over 200-year old craft was practiced in almost every household. Living conditions on the Banjška planota are unfavourable. Stock rearing and forestry were the only possible occupations of the locals. However, smithery gained importance as a supplementary occupation which for a long time represented the main source of income for the whole family. The paper presents the origin, development, and decline of smithery on the Banjška planota, as well as its effects on the cultural landscape and the craft of smithery in general.

Key words: Home-craft, Smithery, The Banjška planota plateau, Lokovec.

Geološka zgradba in relief

Banjška planota leži v zahodni Sloveniji. Na vzhodni strani jo omejuje Čepovanska suha dolina, na zahodni strani pa prehaja v srednjo Soško dolino. Banjška planota se od Trnovske planote, od katere jo loči Čepovanska dolina, razlikuje po manjši nadmorski višini. Opazen je prehod v nižje eocensko hribovje na zahodu. Na Banjški planoti (Melik, 1960) je pretežen del površja na zahodu in v osrednjem delu še iz eocenskih kamnin, ki jih sestavljajo fliš, laporni apnenec, eocenski konglomerat in breče v menjavanju s plastmi laporja in peščenjaka. Na vzhodu planote pa se je v čistih krednih in jurskih apnencih razvil klasični kras. Banjška planota je v glavnem suha, brez vodotokov. Površje je nerazrezano. Le v lokovškem delu zasledimo ostan-

* Absolventka geografije, Čepovan 152, 65 253 Čepovan, Slovenija.

ke suhe doline, vrtače, številna brezna in jame. Najvišje nadmorske višine doseže planota v Lokovcu, kjer so vrhovi Veliki vrh (1071 m), v srednjem delu Lašček (1071 m) in v južnem delu Lokovca Volnik (955 m).

Rastje in prst

Tanka preperelina ne nudi ugodnih razmer za kmetijstvo. Nekaj več prsti je le na eocenskih lapornih področjih. Po kraških kotanjah, vrtačah ter suhih dolih so se ohranile manjše krpe rdeče ali rjave kraške prsti. Kamnitost površja je zelo velika predvsem v lokovškem predelu. Obsežne površine so porasle v glavnem z listavci, ki pa ne sestavljajo gostega sklenjenega gozda. Ostalo predstavljajo skromne površine orne zemlje, travniki in senožeti.

Oskrba z vodo

Na Banjški planoti in tudi v Lokovcu ni površinskega vodnega toka, zato je bila oskrba z vodo vedno problem. Prvi vodovod do Lokovca je bil zgrajen že v času 1. svetovne vojne za potrebe avstroogrske vojske, vendar ga je kasnejša italijanska oblast uničila. Nov vodovod, speljan iz Čepovana, je bil zgrajen šele pred nekaj leti in oskrbuje z vodo le del naselja. Zato ima večina domačij še vedno vodnjak, ki ga napaja deževnica.

Prebivalstvo

Poseljevanje Banjške planote je potekalo razmeroma pozno. V zgodnjem srednjem veku so prvi prebivalci prišli v južni del Banjške planote, medtem ko naj bi v Lokovcu prišlo do naseljevanja šele v 17. in 18. stoletju. Prvi podatki o številu prebivalstva segajo v leto 1869, ko je v Lokovcu živelo 1384 prebivalcev. Največ prebivalcev je Lokovec imel leta 1910, ko je ta kovaški kraj štel 1483 domačinov. Od takrat pa je število nezadržno padalo. Ob zadnjem popisu leta 1991 so v Lokovcu živeli le še 404 Lokovčani. S številčnim upadanjem se je slabšala tudi starostna struktura prebivalstva. Vedno manjši je delež aktivnega prebivalstva. Samo v zadnjih 50 letih po vojni se je število prebivalcev v kraju zmanjšalo za 2,5-krat.

Naselje

Lokovec je razložena in nehomogena vas z zaselki in posamičnimi hišami. Naselje, ki šteje 273 hiš, je razpršeno po razgibanem kraškem terenu. Zavzema okoli 2 km širok pas vzhodnega dela Banjške planote in seže 10 km daleč v zračni liniji od severa proti jugu. Zaselke združujejo trije Lokovci: Spodnji, Srednji in Zgornji Lokovec. Srednji Lokovec velja z gostilno, trgovino, nekdanjim šolskim poslopjem in nekdanjo kovaško delavnico ter cerkvijo za središče vsega kraja. Prvotne hiše so

bile kamnite z odprtimi kraškimi ognjišči. Teh ne najdemo več, saj so domačini domove adaptirali. Edina še ohranjena je Bukovčeva hiša (Lokovec 73), ki naj bi bila zgrajena pred letom 1800.

Lokovec je od Čepovana oddaljen 2 km, Mosta na Soči 18 km in Nove Gorice 23 km. Dostopi do Lokovca so mogoči iz štirih smeri: iz Čepovana, Vrat, Banjšic in Puštal, preko teh krajev pa do Nove Gorice na eni strani ali Tolmina na drugi. Pretežni del cest, ki povezujejo vse tri Lokovce in sosednje kraje, je bil zgrajen v času I. svetovne vojne. Prej so domačije povezovale steze in kolovozi.

Agrarna pokrajina in proizvodnja

Pozna poselitev in slabo rodovitna kraška pokrajina sta bili vzrok za razpršeno naselitev. Kmetje kovači so krčili gozd in na tak način pridobili majhna posestva. Kmetije so obsegale njivske površine, ki so bile omejene na dno vrtač, pašnike in travnike ter gozdne površine. Kraško razčlenjeno površje v Lokovcu je zaradi skromnih naravnih razmer primerno le za živinorejo in gozdarstvo. Kmetije so bile samoprehranitvenega značaja in polikulturno proizvodno usmerjene. Za prehrano so pridelovali krompir, zelje, fižol, pšenico, ječmen in ajdo, za krmo živine pa oves. Z denarjem od prodanih kovaških izdelkov so kupili samo najnujnejše potrebščine za življenje (sladkor, moka, petrolej, sol, kvas). Občasno so z viški pridelane hrane oskrbovali bližnjo Gorico. Z delom na kmetiji se je ukvarjala številna družina, pri čemer so si pomagali z živino (voli ali konji) in doma izdelanim orodjem. Kovaštvo je bila samo dolopolnilna dejavnost, s katero so se ukvarjali potem, ko so bila vsa dela na polju in v gozdu končana.

Po 2. svetovni vojni je kmetijstvo pričelo nazadovati. Zaradi odseljevanja prebivalcev v novo nastalo Novo Gorico se je začel spreminjati videz agrarne pokrajine. Veliko domačij je bilo zapuščenih in prepuščenih ogozdovanju ter ozelenjevanju. Kulturna pokrajina je pričela v veliki meri propadati. Tisti pa, ki so ostali doma, so si poiskali zaposlitev v industriji. Z delom na kmetiji se ukvarjajo le še v popoldanskih urah ali pa je vso skrb za kmetijo v družini prevzelo starejše prebivalstvo. V Lokovcu je danes samo še ena čista kmetija, ki ima več kot 15 glav živine. Vsem ostalim pomeni kmetijstvo dopolnilno dejavnost. Tehnična opremljenost se je izboljšala. Ročno delo je nadomestilo delo s kosilnicami in traktorji. Drugih večjih sprememb pa ni zaznati. Proizvodna usmerjenost se bistveno ni spremenila. Le pšenice, ajde in ječmena že dolgo ne srečamo več. Vsi pridelki so namenjeni domači rabi, prodajajo edino mleko in včasih meso. Delo v gozdu je danes omejeno samo še na pripravo kurjave za zimo.

Zgodovinski pregled

Naselitev naj bi se pričela (informativno št. 5) v zgodnjem srednjem veku v spodnjem (južnem) delu Banjške planote, in to iz smeri srednje Soške doline in Grgar-

ske kotline. Sprva so ta del uporabljali le za pašo in živinorejo. Postopoma pa so se prvotne pastirske staje spremenile v stalna bivališča. Lokovec je bil takrat slabo dostopen in oddaljen, zato ni bil primeren za stalno naseljevanje. Po ustnem izročilu naj bi takrat na tem delu Banjske planote rasli lepi bukovi gozdovi. To je bil vzrok za naselitev oglarjev v 17. in 18. stoletju, torej v času, ko je na Gorenjskem cvetelo fužinarstvo, v Trebuši in na Trnovski planoti pa glažutarstvo. Prvotno so bile to nestalne oglarske kolibe in kolibe za žgalce pepelike, ki je bila poleg kremenčevega peska glavna surovina za pridobivanje stekla. Tako so ti prvi naseljenci v Lokovcu, ki naj bi sem prišli iz različnih krajev (Nemškega Ruta, Lokovca...), oskrbovali glažute in fužine z ogljem.

V času kmečkih uporov (informator št. 5), zlasti po tolminskem leta 1713, so ljudje bežali pred grožnjami zemljiške gospode in se zatekali tudi v odročne predele Lokovca. Novi priseljenci so se lotili kmetovanja. Gozdne krčevine in kamnite površine so morali urediti v njive, travnike in pašnike. V vrtačah, kjer je bilo več prsti, so to kopali in z njo pokrivali s prstjo siromašnejša tla. Nastale jame so zasipali s kamenjem in ponovno pokrivali s prstjo.

Vzporedno s kmetovanjem (informator št. 5) se je razvila tudi domača obrt. Ljudje so vse, kar so potrebovali, izdelali doma. Postali so večji zidarji, streharji, izdelovalci suhe robe... Ženske so v zimskem času izdelovale domačo laneno prejo, tkale platno in pletle. Razmahnilo se je tudi čipkarstvo, ki je v določenem obdobju pomenilo dober dodaten zaslužek.

Nastanek kovaške obrti

V začetku 19. stoletja (informator št. 5) je močno izkoriščanje gozdov za potrebe ogljarstva pripeljalo do tega, da je bilo avstrijsko cesarstvo primorano sprejeti določene zaščitne ukrepe. Glažutam in fužinam je prepovedalo uporabo oglja in pepelike, tako da so morale številne prenehati z obratovanjem. Tako so oglarji v Lokovcu ostali brez glavnega zaslužka. Preusmerili so se v kovaštvo, ki je prav tako potrebovalo oglje. Po domovih dotedanjih oglarjev so nastale skromne kovačije. Kovaško dejavnost so najpogosteje opravljali kar v bivalnih prostorih.

Glavne kovaške naprave in orodja so bila: meh s kovaškim ognjiščem, masivno leseno tnalno z nakovalom in sekačem, kovaške klešče, kladiva in modeli za kovanje žebelj. V večini so kovaške naprave in orodja naredili sami, tehnološke postopke pa so iz generacije v generacijo izpopolnjevali.

Sčasoma so ob domačijah zgradili prostore, ki so bili namenjeni kovaštvu. Kovačije so bile majhne, brez dimnikov in prezračevanja. Za odvod nastalih plinov in dovod svežega zraka so bila namenjena vhodna vrata, ki so bila sestavljena iz dveh delov. Spodnja polovica je bila vedno zaprta in je v zimskem času preprečevala vdor mrzlega zraka v kovačijo, zgornji del pa je bil v času dela odprt in je bil namenjen za izmenjavo nastalih plinov s svežim zrakom. Kljub temu se je v kovačijah kopičil ogljikov monoksid, ki je povzročal glavobole in druge slabosti.

Oglarjenje in kovanje (informator št. 5) sta postali dopolnilni dejavnosti. Vsak kovač se je z jeklom oskrboval sam. Navadno so ga kupovali v večjih središčih, kot sta bila Gorica in Tolmin. V začetku je tudi vsak kovač sam skrbel za prodajo svojih izdelkov. Naročnike so našli v sosednjih vaseh, ob sejnih pa so nosili svoje izdelke v Vipavsko dolino, na Kras in drugam. Iz roda v rod so se pojavljali novi izdelki in izboljševala se je njihova kakovost. Z njimi so zasloveli daleč naokoli. Domačini pravijo, da je ta glas dosegel sam Dunaj, saj naj bi cesarica Marija Terezija naročila deželnim oblastem, naj poskrbijo, da jim lokovski kovači skujejo 20.000.000 žebeljev za cesarsko vojsko.

Prebivalci Lokovca (informator št. 5, št. 1) se niso ukvarjali samo s kmetovanjem in kovaštvom. Sezonsko so zidarili, mizarili in izdelovali suho robo. Mnogi so odhajali na košnjo v nižinske predele in na Kras, ženske pa so delale kot žanjice.

Delo na kmetiji je od kovačev zahtevalo vedno nove izdelke. Poleg že naštetih (informator št. 6) so kovali še klepišča za klepanje kos, srpov, škarje za striženje ovac, spenjalne spona za les, ključavnice, cerkvene vaze in križe. Izdelovali so celo kavne mlinčke in luči karbidovke ter kovali vozove in vprežne elemente. Med izdelki najdemo tudi tečaje za vrata in okna, podkve za konje in volove ter dereze.

Zametki povezovanja kovačev

Prvič se je potreba po povezovanju kovačev pokazala v prvem desetletju tega stoletja. Naprednejši kovači so skupaj z župnikom sprožili gibanje za organizacijo kovaške zadruge. Ker so bili izdelki lokovških kovačev že priznani, je prošnja naletela na ugoden odmev na Dunaju in na goriškem Inštitutu za pospeševanje združnega gospodarstva. Kropa je kot že kovaško priznana prevzela neke vrste pokroviteljstvo nad novo ustanovljeno Zadrugo lokovških kovačev.

Kovaštvo v prvih dveh desetletjih tega stoletja

V začetku tega stoletja je v Lokovcu živelo skoraj 1500 prebivalcev. Takega števila nista mogla preživeti niti kmetijstvo niti kovaška obrt. Zato so si eni iskali zaslužek pri gradnji železnice Jesenice — Gorica (od leta 1903–1906), drugi so iskali delo v francoskih, belgijskih in nemških rudnikih, tretji pa so se odselili v Ameriko. Leta 1912 naj bi bilo v 246 hišah, kolikor jih je takrat štel Lokovec, kar 200 kovaških delavnic.

Kovači med obema vojnama

Prva svetovna vojna pomeni zatišje v kovaški dejavnosti. 317 vojaških obveznikov je moralo na fronto, prebivalci pa v begunstvo. Vojna in povojna doba je razredčila prebivalce Lokovca na približno 1200 prebivalcev. Na fronti jih je padlo 75 in kar 120 se jih je izselilo bodisi v južno Ameriko ali Jugoslavijo. Kovaška obrt naj bi

se v tem času celo razširila, saj je Soška fronta zapustila veliko raznovrtnega jekla (žične ovire, bajoneti, razni svedri, cevi, medeninasti tulci...). Za lokovške kovače je bil to brezplačen vir surovin. V domačih gozdovih (informator št. 5) so kuhali oglje in izkupiček za kovaške izdelke je pomenil takoj po vojni čisti dobiček. Glavni odkupovalci kovaških izdelkov so bili trgovci v Gorici. Do priložnostnega zaslužka pa so prišli tudi s prodajo na raznih sejnih. Ti potujoči prodajalci so morali imeti od trgovske zbornice posebno dovoljenje za krošnjarjenje — tako imenovano *commercio ambulante*. Mnogi kovaški izdelki (zaprti noži, favči, svedri...) so bili izumi posameznih kovačev. Do priznanja patentov na žalost ni prišlo. Vsak kovač je imel svoj zaščitni znak in vsi so bili registrirani pri trgovski zbornici v Gorici (*Camera di commercio*), za kar so plačevali davek.

Leta 1922 so lokovški kovači ustanovili kulturno društvo Kovaški odmev, ki je krepilo slovensko narodno zavest. Ideja, da bi obnovili kovaško zadrugo, je zaradi italijanske prepovedi združenja propadla. Leta 1927 so Italijani prepovedali tudi delovanje kulturnega društva.

Kovaštvo med 2. svetovno vojno

V tem času so na domovih ostali predvsem starejši kovači, ker so mlajše mobilizirali v italijansko vojsko ali pa so pobegnili v partizane. Nekatere kovačije so se v tem času prelevile v ilegalne orožarne, kjer so popravljali puške, samokrese, mitraljeze in kovali nadomestne dele za to orožje. Izdelovali so eksplozivna telesa in obnavljali raznovrstne naboje. Za gradnjo partizanskih bolnišnic, skladišč in barak so kovali žeblje, kovinske spone, tečaje za vrata in okna, svedre in drugo orodje. Poleg tega so tu kovali tudi nadomestne dele za avtomobile, žage venecijanke, topove... Znano je, da so v teh kovačijah izdelovali celo igle za šivalne stroje. V kriznih časih, kot sta bili obdobji po obeh svetovnih vojnah, so lokovški kovači izdelovali tudi okrasne predmete (prstane, zapestnice, uhane, glavnike iz aluminija, pletilke, kvačke...)

Kovaštvo po 2. svetovni vojni

Podobno kot po 1. svetovni vojni (informator št. 6, Drašček 1985), so morali tudi sedaj obnoviti marsikatero domačijo. Vzporedno z obnovo je oživljalo tudi kovaštvo. Zaradi velikega povpraševanja po kovaških izdelkih je število kovačev zelo hitro raslo. Leta 1947 so ustanovili Kovaško zadrugo, ki je imela nalogo posrednika pri oskrbi kovačev z jeklom, odkupom in s prodajo izdelkov ter iskanjem novega trga.

Lokovški kovači so se povezali z združenjem slovenskih kovačev — Fužinarjem Ljubljana. Starim lokovškim izdelkom so se pridružili novi. Kakovostno jeklo so naročevali neposredno v železarni na Jesenicah. Oglje pa so še vedno kuhali sami v domačih gozdovih in kovali na svojih domovih. Strokovno so bili povezani z naslednjimi kovinskimi podjetji na Primorskem: s Tikom Kobarid, Tovarno kovanega

orodja Batuje in podjetjem Čaven v Ajdovščini. Zadrugo je vodil upravni odbor zadruge. Prvotno so imeli poslovne prostore v zasebni hiši Pod Robom, pred nakupom lastne zgradbe pa še pri Winklerju. Kovaško zadrugo so kasneje preimenovali v Kovaško obrtno — nabavno prodajno zadrugo in leta 1961 ponovno v Lokovško kovaštvo.

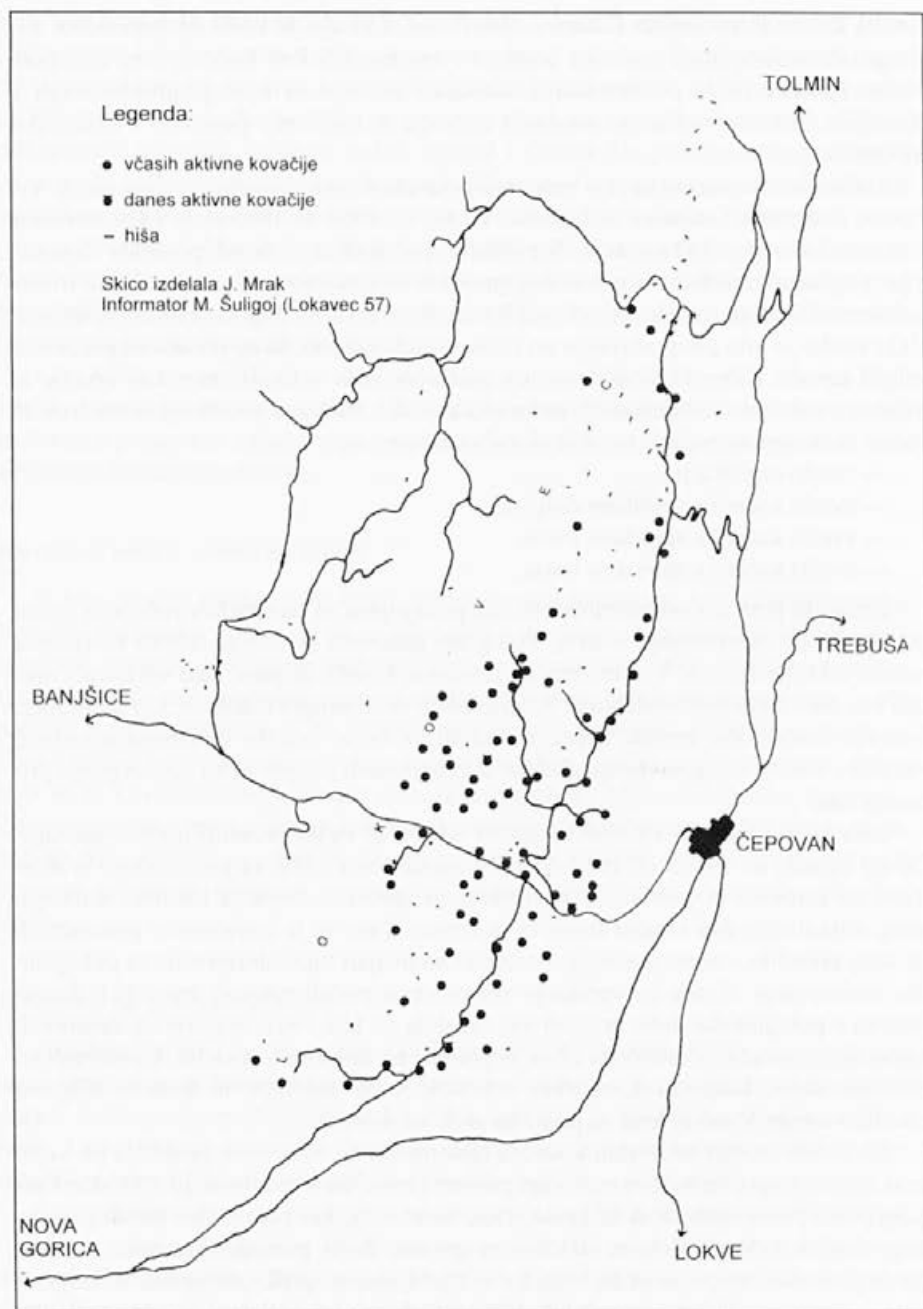
Lokovškim kovačem se je v tem času pridružilo nekaj kovačev iz Čepovana, Vrhavča, Podgozda, Grudnice in Trebuše. V času od 1955 do 1965 se je s kovaštvom v Lokovcu ukvarjalo 162 kovačev. Naročila so prihajala iz različnih predelov Jugoslavije, predvsem iz Srbije, za potrebe egiptovskih železnic so tja poslali pošiljko trimesečne proizvodnje, izdelovali so izdelke za JLA, PTT in Jugoslovanske železnice. Zelo veliko je bilo povpraševanje po raznovrstnih svedrilih, ki so jih kovali predvsem mlajši kovači. Poleg klasičnih svetrov polžarjev vseh velikosti za ročno vrtanje in vrtanje z ročnimi vrtalnimi stroji so kovači pričeli z izdelavo sodobnejših svetrov za ročno in strojno vrtanje. V to novo skupino sodijo:

- svetri osredkarji,
- svetri kačarji s spiralami dolglaz,
- svetri kačarji s spiralami irwin,
- svetri kačarji s spiralami lewis.

Steblo in peta teh vrst svetrov sta bila prilagojena za namestitve ročaja za ročno vrtanje ali pa za vpenjanje v stroj. Poleg teh osnovnih izvedb so kovali še vmesne svetre z Morse konusi. Vse te vrste so zahtevale kovača mojstra, zato vsi kovači niso bili kos tako zahtevnim izdelkom. Razvili so še vrsto drugih izdelkov, kot na primer: livarsko-modelarsko orodje, žepne in kuhinjske nože, izdelke umetnega kovaštva, Preslove svetre za ugotavljanje globine impregniranih pragov in za ugotavljanje prirastka lesa.

Leta 1956 so kupili v Lokovcu lastno stavbo in vanjo preselili upravo zadruge. Ob tej zgradbi so v letih od 1957 do 1964 zgradili nov obrat za proizvodnjo in skladišče za surovine in izdelke. V novi obrat so namestili kovaška kladiva, skobeljni stroj, stiskalnico, dva vrtalna stroja in stružnico. Tako se je kovaštvo iz posameznih kovačij preselilo v novo poslopje. Postopno so uvajali tudi zdravstveno in pokojninsko zavarovanje. Resno so vprašanje zavarovanja pričeli reševati leta 1961. Kovačem so v pokojninsko dobo priznali ves čas dela do leta 1961. Najprej so zavarovali samo osem kovačev. Prednostni izbor je potekal po določenih pravilih. Upoštevali so delovno dobo, kakovost kovačevih izdelkov, vrste izdelkov in končno njegovo socialno stanje. V nekaj letih so prišli na vrsto vsi kovači.

Da so bili izdelki lokovških kovačev (informatore št. 6) še cela desetletja po vojni zelo iskano blago, nam pove naslednji primer: Hrvati so v sodelovanju z Madžari pri Koprivnici popravljali most na Dravi. Dela so obstala, ker niso nikjer dobili primerne svedra z dovolj dolgim stebлом in spiralo, da bi prevrtali mostnice več kot meter globoko. Na priporočilo Metalke iz Ljubljane, so prišli zastopniki iz Koprivnice v Lokovec. Tu so jim izdelali 160 cm dolge svetre. Samo spirale so merile 90 cm s premerom 5 cm. Za te izdelke so kasneje lokovski kovači prejeli priznanje.

Kovačije v Lokvcu v 20. stoletju

Kovači, člani kovaške zadruga, so mesečno prinašali izdelke na sedež kovaške zadruga. Stalna komisija je ob prevzemu pregledala kakovost izdelkov in nato so kovači dobili nova naročila in potrebno jeklo. Navadno so takrat dobili tudi plačilo za pred mesecem oddane izdelke. Naročila izdelkov so določala vrsto, količino in kakovost izdelkov. Če kakovost ni bila ustrezna, je komisija izdelke zavrnila. Kovači niso imeli predpisanega urnika, saj so se del po potrebi lotevali tudi v nočnih urah. Dokler še niso plačevali zavarovanja, so bili zaslužki visoki in v tem času je povojno kovaštvo doseglo višek. Graditev Nove Gorice je pritegnila mnogo prebivalcev iz okoliških krajev. Boljše življenske razmere, raznolike možnosti zaposlitve in številna nova stanovanja so bili vzrok za "beg z dežele" v novo nastalo mesto.

Tehnološki postopki pri kovanju orodja

V kovačiji je potrebna cela vrsta orodij in pripomočkov (informatore št. 5 in št. 4). Lokovski kovači so si orodje bodisi izdelali sami, bodisi kupili ali pa podedovali od očetov. Kot nekakšna delovna miza je kovaču služilo nakovalo, ki je bilo izdelano iz jekla in ima navarjeno ali kaljeno zgornjo ploskev (peto). Masa nakovala je bila različna, od 50 pa do 150 kg. Njegova naloga je, da prestreže udarce kladiva. Zaradi tega mora biti postavljeno na trdno podlago, ki preprečuje, da bi se pri kovanju nakovalo odmikalo, hkrati pa mora biti postavljeno tako, da je kovaču takoj pri roki, ko se obrne od ognjišča. Za podstavek so ponavadi uporabljali velik lesen čok.

Ročna kladiva so bila težka od 1 do 5 kg, kovalna kladiva so bila težja in so imela od 3 do 10 kg. Kovalna kladiva so lahko navadna, pri katerih je ošiljeni del ali kljun pravokoten na smer ročaja, in križna, s kljunom v smeri ročaja. Na obeh straneh mora biti kladivo dobro zaobljeno, da pri poševnih udarcih robovi ne zasekajo v predmet. Ročnim kladivom podobna orodja so nastavna kladiva, sekalna kladiva, prebijalna kladiva, utopna kladiva in gladilna kladiva. S temi kladivi kovač ne udarja, ampak jih nastavlja na predmet na določenem mestu, po njih pa udarja pomožni kovač s kovalnim kladivom.

Za uravnavanje žara pri ognju so uporabljali meh, ki ga je poganjal kovač sam, ali pa mu je pri tem opravilu pomagal kdo od domačih. Uporabljali so mehove dveh oblik: "dolge" in "okrogle". Prvi so bili v obliki prisekane piramide, drugi pa v obliki valja. Izdelani so bili iz ovčjega usnja (uporabljali so tudi goveje ali konjsko) in lesenih obročev, kar je zahtevalo posebno vzdrževanje. Da se usnje ni izsušilo in pričelo pokati, so ga čez nekaj časa premazali z oljem ali mastjo. Ko je kovač pritisnil na "podnožnik", so se odprla spodnja vratca in zrak je vstopil v prvi prostor. Zatem se je začel meh spuščati navzdol, odprla so se druga vratca in zrak je pihal v ognjišče. Za hitrejše spuščanje meha so podenj pritrdili težji kos železa ali kamen. Obtežili so tudi zgornjo desko. Uporabljali so ga približno do leta 1960. Nato pa so jih nadomestili različni ventilatorji na električno energijo.

S kleščami kovač drži predmet. Lahko imajo različno oblikovana ustja, tako da

lahko zanesljivo zgrabijo predmete različnih oblik. Različno oblikovanih klešč kovači niso posebej imenovali.

Primež je bil pritrjen na deblo ob nakovalu ali pa je stal tik ob njem na posebnem debalu. Vanj so pritrdili kos železa, ki so ga želeli zviti, poravnati ali opiliti, saj je bilo pričvrščenega lažje oblikovati.

Brus je bil namenjen brušenju izdelkov in ga je kovač poganjal z nogo. Čez leseno kolo je bil napet usnjen pas, ki je tekel okrog vretena, na katerem je bil pritrjen brusni kamen. Med brušenjem so morali rezilo obračati. Da so si delo olajšali, so brusni kamen polivali z vodo.

Stružnica je bila namenjena oblikovanju lesenih ročajev za nože in favče. Stružili so z nožem, ki je bil pritrjen na stružnici ali pa so ga držali kar z rokami.

Žebeljnica je bila priprava za kovanje žebeljev, ki so jo kovači izdelali sami. V luknjo na koncu so dali žebelj, kateremu so morali izdelati še glavo.

Pri delu so uporabljali tudi modele ali utope za kovanje svetrov, ki jih je kovač vstavil v kvadratno luknjo v nakovalu in si z njimi olajšal oblikovanje nekaterih podrobnosti pri svetroh.

Za piljenje so uporabljali pile različnih vrst: za grobo in fino piljenje, po obliki pa okrogle, polokrogle in ploščate. Z okroglimi je kovač pilil notranje robove rezil, s ploščatimi pa zunanje. Medtem ko je pilil, je predmet pričvrstil v primež.

Ognjišče je bil prostor, kjer so jeklo segrevali do zelene temperature in s tem omogočili plastično deformacijo predmeta, ki je ni mogoče doseči pri hladnem preoblikovanju. Zato kovanje štejemo med postopke toplega preoblikovanja.

Poleg navedenega orodja potrebuje kovač pri delu še različna preprosta merilna orodja (npr. meter, pomično merilo, tehtnico za tehtanje žebeljev, šestilo...).

Prostor

V začetku so kovači nekatera dela opravljali kar v bivalnih prostorih. Šele sčasoma so ob hiši zgradili kovačijo ali pa v ta namen uporabili kletne prostore hiše. Kovačija je bila majhna (2,5 × 2,5 m), brez prezračevanja in slabo razsvetljena, kar je bil vzrok za prenekatero bolezen. Po 2. svetovni vojni so nekateri svoje kovačije preuredili, zgradili so večje prostore in jih opremili z različnimi napravami na električni pogon.

Jeklo

Na sposobnost jekel za kovanje vpliva predvsem vsebina ogljika (Goligranc, 1991). Za kovanje so uporabna jekla od 1 % do 1,7 % C, pri čemer se jekla z manjšim odstotkom ogljika lažje kujejo. Od vrsta jekla je odvisna tudi pravilna temperatura kovanja. Običajne temperature kovanja so med 800 in 1150° C. Pregrevanje (kovanje nad zgornjo temperaturno mejo) ali hladno kovanje pod 800° C lahko po-

vzročita velike napake in izmeček pri kovanju. Paziti je treba na pravilno temperaturo in pričeti s kovanjem pri visoki začetni in končati najkasneje pri najnižji temperaturi. Izkušen kovač spozna temperaturo jekla po barvi žarenja. Barva žarenja je barva svetlobe, ki jo izžareva razžarjeno jeklo. Pri segrevanju velikih kosov je treba paziti tudi na to, da potrebuje toplota določen čas, da pride v notranjost. Do 700° C ga je treba segrevati počasi, od tu naprej pa hitro. Isto velja za ohlajanje. Zlasti jekla z večjim procentom legur (nikelj, kobalt, krom, ogljik) je treba po kovanju ohlajati zelo počasi, ker se pri hitrem ohlajanju zunanja površina zakali, kar povzroča problem pri nadaljnji obdelavi.

Postopki preoblikovanja

Pri ročnem kovanju razlikujemo več ponavljajočih se preoblikovalnih postopkov (Gologranc, 1991). Najvažnejši med njimi so:

– tanjšanje,	– prebijanje,	– ostritev,
– širjenje,	– cepljenje,	– šiljenje,
– nakrčenje,	– upogibanje,	– piljenje,
– stopničenje,	– zvijanje,	– kaljenje,
– zasekavanje in sekanje,	– varjenje,	– broniranje.

Tanjšanje ali vlačenje je najbolj pogost način kovanja, pri katerem kujemo predmete v vzdolžni smeri. Pod vplivom udarcev kladiva po predmetu se zmanjšuje njegov prerez, izpodrinjeni del materiala teče v vzdolžni smeri, tako da se predmet hkrati podaljšuje. Stanjšanje je odvisno od moči udarca in od tega, s katero stranjo kladiva kujemo. Tanjšati se začne vedno na koncu predmeta.

Pri prebijanju lahko naredimo v predmet luknje najrazličnejših prerezov. Če je predmet debel, pričnemo prebijati z ene strani, dokončno pa prebijemo z druge strani.

Širjenje ali ploščenje je spreminjanje širine predmeta. Uporablja se pri izdelavi motik.

Nakrčevanje je postopek, s katerim podolgovat predmet odebelimo, pri čemer se njegova dolžina zmanjša. Predmet se lahko odebeli po vsej dolžini ali pa samo na kakšnem svojem delu. Nakrčevanje se uporablja predvsem za izdelavo glavnic in odebeljenih nastavkov.

Pri upogibanju ali krivljenju predmet na želenem mestu ukrivimo.

Stopničenje je postopek, pri katerem nastajajo na predmetu prehodi z različnimi prerezi ali višinami. Oster prehod je mogoče doseči samo s pomožnimi orodji, s katerimi se predmet zaseka, nato pa se en del prekuje na drugo debelino.

Zvijanje je postopek, pri katerem določen del kovanja zvijemo ali zasučemo v drug položaj.

Sekanje in zasekavanje opravljamo s sekalnim kladivom. Tanke predmete najprej na eni strani globoko zasekamo, nato zasekani kos z udarcem tik ob rezilu odbijemo.

Kovač je predmet ostril tako, da ga je naslonil na rob nakovala in je tam, kjer je želel imeti rezilo, udarjal večkrat in močneje.

Šiljenje je podoben postopek kot ostritev, le da je treba predmet med kovanjem obračati. Konica nastane tako, da kovač proti robu udarja vedno močneje.

Kovaško varjenje (informator št. 6) je spajanje posameznih delov; oba dela, ki ju želimo združiti, najprej segrejemo do taljivosti (da se material ne razteče, ga posipamo s kremenčevim peskom) in nato položimo drug preko drugega in z udarci kladiva spojimo oba dela. Med njiju lahko položimo tudi varilni vložek — ploščico (ta način se je pojavil pozneje in je bil manj zahteven). Lotanje pa je način spajanja s pomočjo dodajanja medenine. Tak način spajanja ni tako trden, vendar lažje izvedljiv — še posebej primeren za tiste artikle, ki jih ne moremo kasneje potolči s kladivom. Pri tem so uporabljali poseben prah — boraks, ki so ga potresli na tiste dele, ki so jih želeli lotati. Ta kemična spojina je preprečevala, da bi se jeklo razteklo, zato so ga lahko segreli na višjo temperaturo in tako omogočili lepšo in lažjo združitev obeh delov. Najprej so ju prekrili za nekaj milimetrov, mednju dali medenino, stisnili s kleščami in dali na ogenj, da se je segrelo. Počakali so toliko časa, da je medenina postala tekoča, in nato spojena dela ohlajali na zraku ali v vodi.

Broniranje so lokovski kovači izvajali tako, da so željeni kos segreli (vendar ne do rdeče barve) in ga položili v odpadno motorno olje. S tem so izdelek zavarovali pred rjo.

Kaljenje je najzahtevnejša stopnja dela, ki je potrebna, da postane izdelek na kakem mestu dovolj trd in primeren za delo (npr. pri motiki rob, favč v celoti brez ročaja, pri svedrih 1 cm konice, pri manjših pa cel...). Del, ki ga želimo kaliti mora biti segret od 900 do 1100° C — češnjevo rdeča do temno oranžna barva. Nato pa so izdelek položili v vodo ali v odpadno motorno olje (pri občutljivih jeklih), da je postalo temno modre barve, oziroma pri orodju, ki zahteva večjo trdnost, vijoličaste barve.

Tehnološki postopek pri kovanju svedrov

Za svedre s spiralo irwin je moral kovač izdelati utop, v katerem je oblikoval spiralo (informatorja št. 3 in št. 6). Svedre polzarje je toplotno oblikoval s kladivom na nakovalu. To so dosegli z večkratnim segrevanjem do svetlo rumenega žara.

Pri svedru kačarju je kovač najprej primerno segrel jekleno palico in jo s kladivom na nakovalu oblikoval v primerno ploščat pas. Spiralo pa je prosto oblikoval s hkratnim spretnim vlekom in vrtenjem.

Tako oblikovane spirale so ohlajene nato obdelovali z brusi in pilo. Prav tako so tudi vse konice in vijake oblikovali s pilo.

Ostrino in trdoto izdelka so dosegli s segrevanjem spirale in nato s kaljenjem v vodi ali olju. Prav od kaljenja je bila odvisna ostrina in trdnost svedra oziroma karegakoli kovaškega rezila. Kaljenju je sledilo še poliranje in zaščita izdelka.

Tehnološki postopek pri kovanju žebļjev

Kovač (informator št. 1) je za izdelavo žebļjev potreboval primerno debele jeklene palice, ki jih je v mrzlem stanju razsekal na dolžino približno 1,5 m. Konice jeklenih palic je segreval na kovaškem ognjišču. Steblo žebļja je skoval na nakovalu, odsekal primerno dolžino za oblikovanje glavice žebļja in jo nato v posebnem modelu (v žebeljnici) oblikoval. Vrsta glavice je zahtevala točno določeno število udarcev. Prav zaradi te posebnosti so bili kovači specializirani. Eni so kovali cvikerje, varliče, drugi pa bergsteigerje... Žebļjev se ni kalilo.

Favč

To je kljukasti nož (informator št. 4), ki so ga uporabljali sadjarji in vinogradniki za obrezovanje in trgatve. Obstaja več velikosti in oblik tega noža. Najbolj znana sta favč z zaprtim rezilom in žepni favč. Izdelovali so še kleščavnike (za čiščenje meja in grmičevja) in robidnike (za čiščenje grmičevja, ki ni na dosegu roke). S tem izdelkom, ki je njihov izum, so lokovčani zasloveli daleč naokoli in oprijelo se jih je ime "favčarji".

Stari kovaški izdelki so postali iskano blago

Najprej so se za stare izdelke lokovških kovačev začeli zanimati Italijani. Izredno poceni so kupovali opremo, ki je krasila kmečka ognjišča (ketniki, trpiži, zglavniki, razne grebljice in lopatice). Iskano blago so bili tudi doma izdelani kavni mlinčki, karbidovke, okovana kolesa za vozove, samokolnice, plugi, stare ključavnice in ključji.

Prepozno so se za to vrsto izdelkov pričeli zanimati tudi domači ljubitelji kovaških starin. Zaradi povečanega povpraševanja po teh izdelkih so lastniki začeli stvari precenjevati. Etnografi so v zadnjem trenutku uspeli zbrati opremo za predstavitev lokovške kovačije v ljubljanskem muzeju. Tudi pokrovke iz medenine s hladno kovanimi ornamentami in kravji zvonci iz medeninastih tulcev topovskih izstrelkov so izginili neznanu kam. S težavo bi zbrali tudi druge izdelke iz povojnega časa.

Vključitev kovačev v TOZD Vozila Gorica

V letu 1964 so zgradili manjši skupni obrat za proizvodnjo težjih kovanih izdelkov, ki jih je izdelovalo takratno lokovško kovaštvo. V Lokovcu je bilo takrat še 140 dejavnih kovačev, ki pa so začeli iskati zaslužek tam, kjer so bile boljše življenjske in delovne razmere. V letu 1971 so dogradili zasilne proizvodne prostore do take mere, da so lahko prišli na delo v skupni obrat še tisti kovači, ki so do tedaj kovali doma. Vendar po mnenju vodstva taka rešitev še ni zagotavljala nadaljnega razvoja podjetja niti kraja. Zato je vodstvo podjetja skupaj z ustreznimi občinskimi organi

iskalo delovno organizacijo, ki bi nudila program lokovškim kovačem in tako omogočila razvoj kraja. "Vozila" Gorica so pokazala največ zanimanja za povezavo in strokovno pomoč za takratni proizvodni program. Tako je prišlo v letu 1974 do združitve (TOZD Kovano orodje v sklopu OZD Vozila Gorica Šempeter pri Novi Gorici). Obseg proizvodnje elementov se je zelo hitro večal, tako da so tedanji prostori postali neprimerni. V enem letu je bila zgrajena nova tovarna, v kateri je bilo leta 1974 zaposlenih 70 ljudi.

V času od leta 1974 pa do danes se je podjetje večkrat preimenovalo. Od 1.2.1991 naprej nosi naziv "Gorica elementi" Lokovec d.o.o. Krovna firma je še vedno Vozila Gorica, vendar obrat v Lokovcu deluje praktično samostojno.

Danes zaposluje 40 ljudi, od tega 27 moških in 13 žensk. Starost zaposlenih se giblje med 18 in 53 leti, s tem da je povprečna starost okrog 40–45 let. Večina kovačev ima le končano osnovno šolo in nato opravljen varilski in ključavničarski tečaj. Ena tretjina jih ima končano poklicno šolo. Pretežni del delavcev so domačini. Sem prihajajo na delo tudi iz Čepovana, Banjšic, Kala nad Kanalom, Vrat in Šempetra pri Novi Gorici (en delavec).

Do leta 1991 so za prodajo izdelkov skrbeli v matičnem podjetju Vozila Gorica. Po letu 1991, ko se oblikuje 11 novih d.o.o., pa v podjetju Gorica elementi Lokovec sami skrbijo za nabavo, prodajo in raziskave trga.

Dejavnost te družbe vključuje:

- izdelava sestavnih in nadomestnih delov za vse vrste vozil in naprav ter kovanje,
- opravljanje storitev družbene prehrane in opravljanje uslug prehrane drugim,
- uvoz in izvoz neživilskih proizvodov,
- maloobmejni promet.

Ukvarjajo se z izdelavo:

- elementov za prikolice (krmilni trikot, nosilci rezervnega kolesa, deli nadgradenj, priklopne gredi, ročne zavore...),
- elementov za osi (zavorne čeljusti, oporne vzmeti, drog vzvoda...),
- pripomočkov v gradbeništvu,
- raznih kovanih predmetov.

Pregled povezovanja kovačev:

- Kovaška zadruga (1912),
- Kovaško podjetje (1946),
- Kovaška produktivna zadruga (1947),
- Kovaški odsek kmetijske zadruge Zg. Lokovec,
- Obrtno nabavno-prodajna zadruga (1953),
- Kovaška zadruga Lokovec (1955),
- Kovaško obrtno podjetje (1961),
- Nova kovačnica (1967),

- združitev z OZD "Vozila Gorica", TOZD "Kovano orodje" (1974),
- "Kovano orodje" Lokovec (1977–1984),
- "Proizvodnja prikolic in cistern" Šempeter (1985–1987),
- "Vozila Gorica" Šempeter (1987–1991),
- "Gorica elementi" Lokovec d.o.o. (od 1991 naprej).

Kovaštvo v Lokovcu danes

Od leta 1912 (Drašček; 1985), ko je bilo v Lokovcu naštetih največ kovačij — 200 kovačij in najmanj toliko kovačev — so danes zares dejavni samo še štirje: Izidor Leban, Jože in Mirko Šuligoj ter Maksimiljan Vončina. Prvi trije imajo to registrirano kot obrt. Samo pri enem obstaja verjetnost, da se bo obrt ohranila in bo s kovaškim delom nadaljeval sin. Vsi so se kovanja naučili od svojih očetov, vendar so se po vojni zaposlili bodisi v Novi Gorici bodisi v tovarni v Lokovcu. Kovaštvo so pričeli oživljati šele v zadnjih desetih letih iz različnih razlogov (slab zaslužek v tovarni, neurejeno varstvo otrok, upokojitev in možnost popoldanske obrti). Samo eden izmed še dejavnih kovačev je stalno koval za lastne potrebe in potrebe domačinov. Kovačije so posodobili in si delo do neke mere olajšali z orodjem na električno energijo (strojno kladivo, električni ventilator, različni brusilniki, stružnica, vrtni stroj). Kljub modernizaciji pa so postopki kovanja ostali isti. Kovači sodijo, da se s tem delom da živeti. Treba pa je vedeti, da zahteva veliko fizičnega napora in znanja, ki se je nabralo v dolgoletni tradiciji.

Za nabavo materiala, delo, prodajo in reklamo (najboljša reklama je kakovost blaga samega, vizitke, predstavitev na obrtnem sejmu,) skrbijo sami. Nihče med njimi ne zaposluje delavcev niti tega ne namerava. Izjema je le kovač I. Leban, ki v to obrt uvaja svojega sina. Z jeklom se pretežno oskrbujejo v Novi Gorici in drugih bližnjih središčih, medtem ko oglje nekateri še kuhajo doma oziroma ga po potrebi kupijo.

Jože in Mirko Šuligoj sta se usmerila predvsem v kovanje različnih svedrov in rezilnega orodja po naročilu PTT, Elektro gospodarstva Slovenije, železnice in kmetijskih zadrug. Pri izdelavi svedrov v Sloveniji praktično nimata tekmecev. Poleg tega so ročno izdelani svedri bistveno kvalitetnejši (en sveder pri pravilni uporabi zdrži 1000 vrtanj).

Izidor Leban prav tako izdeluje različna rezila in nekatere izdelke umetnega kovaštva po naročilu.

Maksimiljan Vončina pa za lastne potrebe in potrebe domačinov kuje sekire, motike, svedre, rezila, favče in drugo orodje.

V bližnji prihodnosti naj bi se s kovanjem pričel ukvarjati še en kovač, in sicer s t.i. umetnim kovanjem (kovana vhodna vrata, ograje za stopnišče in balkone...), v katerem mnogi vidijo prihodnost.

Viri in literatura

- Bogataj, J., 1989: Domače obrti na Slovenskem, Ljubljana.
- Cenčič, M.: Na obisku pri lokovških kovačih, Primorske novice, 10. 12. 1953.
- Drašček, E.: 1985, Kovaštvo v Lokovcu, diplomatska naloga, Nova Gorica.
- Gologranc, F., 1991: Tehnika preoblikovanja, Maribor.
- Krajevni leksikon Slovenije.
- Kratka predstavitev podjetja "Gorica elementi" d.o.o. Lokovec.
- Melik, A., 1960: Slovensko primorje, Ljubljana.
- Ogarev, P.A., "Mi kar nas je kovačev, mi bomo vsi kovali...", Slovenski Jadran 12. 11. 1954.
- Otvoritev proizvodne hale TOZD Lokovec.
- Statistični popis prebivalstva za leta 1971, 1981 in 1991.

Informatorji:

1. Alojz Vončina, Lokovec 122
2. Izidor Leban, Lokovec 103
3. Jože Šuligoj, Lokovec 21
4. Milan Vončina, Lokovec 60
5. Mirko Šuligoj, Lokovec 57
6. Mirko Šuligoj, Lokovec 71

Summary

Smithery ranked among the most important crafts, so in rural areas as in towns. There used to be one smith in each village at least, but rather more than one. However, at Lokovec (three villages: Zgornji-, Srednji-, Spodnji Lokovec) on the Banjska planota plateau, smithery was the overall prevailing occupation. In 1912, there were 200 blacksmiths' workshops at this place.

According to oral tradition (which has not been checked yet), the first settlers of this place were charcoal makers to whom the preserved woods here offered a good basis for their activity. They supplied charcoal to iron foundries and glass foundries in the closer and wider vicinity. Because of the too excessive exploitation of woods, a ban was issued on charcoal use, and the charcoal makers of Lokovec lost their customers and income. They reoriented into smithery in which charcoal was also required. Smithery was mainly practised in wintertime and during the periods of lesser agrarian activities. The incomes from smithery satisfied the needs of purchasing the indispensable kitchenware, other implements and food. With their products they supplied the nearby villages and towns (Gorizia, Tolmin, Istria). These earnings were

of great importance for the survival of big families the members of which were almost all (men, women and also children) occupied with smithery, when necessary.

After WW I, the number of inhabitants declined due to war casualties and emigration to foreign countries. However, intense decline occurred after WW II, when Nova Gorica began to grow. The newly established town offered far better conditions for life. In Nova Gorica immigrants from the surrounding mountains, including those from Lokovec, found new housing facilities, organized infrastructure and jobs which provided a much greater income along with a much lesser physical effort than smithery. It was not possible to stop emigration from Lokovec, not even by establishing a new smithery enterprise that was supposed to provide jobs for the locals, grant medical and social security, as well as room and facilities for their work.

By the end of the fifties, electricity was regularly supplied to Lokovec, yet, it was not immediately introduced into the smithworks. Since smithery required a lot of manual work, production costs were high. Besides, blacksmiths were still practising this craft at their homes. Therefore, the construction was started of new facilities for the common smithworks. Working conditions in these new rooms were also difficult and technology outmoded. In 1971, all blacksmiths who were associated with the enterprise and still practising smithery at home, had to join the work on the spot, i.e. in the new smithworks. Because of the shortage of room and deficiency of working tools and equipment, they worked in two shifts. In that same year the renovation was also completed of the old smithworks. Nevertheless, all this was not sufficient for future development of the enterprise and the village itself. Therefore, the enterprise was united with a smaller plant, "Vozila", from Nova Gorica which was much interested in this union, to get expert assistance for its production line. The union was, more or less, the result of the policy of helping less developed places in the commune. The blacksmiths of Lokovec with their skill in smithery were a precious gain for "Vozila". At the beginning, the blacksmiths of Lokovec continued to work on their own production line, and also worked on an additional line of "Vozila". But soon the needs of "Vozila" grew greater and greater and the blacksmiths began to abandon their own production line. It was in the time when the production line of "Vozila" was still profitable. Later on, this plant had to face numerous problems which are nowadays threatening all bigger enterprises. On the one hand, the locals agreed with the construction of the new plant because it kept at least part of the locals in the village. But on the other hand, the new production line brought about a total decline of smithery.

No more than four blacksmiths have remained active until today, and only one of them has a successor. The causes of the decline of smithery can be found in the old age of blacksmiths and in total disinterest of the young in this demanding and back-breaking work, although blacksmiths themselves are convinced that it is possible to live on this work. It seems that a lot of efforts would be necessary, as well as changes of mentality, if smithery is to be continued, adapted to contemporary needs of course. Some locals see the prospects in artistic smithery.

Unfortunately, numerous products by the blacksmiths of Lokovec have been lost or they have just been left unused in deserted homesteads. It is just the latter that prove to the long tradition, the rise and the fall of smithery, and they are the reflection of the inventiveness of simple, unsophisticated people. Therefore, it would only be fair that adequate location be found in the village, for a memorial room at least. It would offer a precious insight to visitors to Lokovec into the history of the settlement, especially to the younger generation.